

Lővei Pál

„KONZERVÁLNI ÉS NEM RESTAURÁLNI” – A MŰEMLÉK- VÉDELEM ELVEI, RÉGEBBI ÉS ÚJABB TÖREKVÉSEI

„Nem az a fontos, hogy hasonlítson,
hanem, hogy azonos legyen.”²

Konzerválni és nem restaurálni – hangsúlyozta Georg Gottfried Dehio³ (1850–1932) 1905-ben, a német császár születésnapja alkalmából a Vilmos Császár Egyetem ünnepségén tartott, *A műemlékek védelme és gondozása a tizenkilencedik században* című előadásában.⁴ A német művészettörténészt Németország és Ausztria művelt közönsége leginkább a ma is nevét viselő, a műemlékek viszonylag rövid leírásait zsebkönyvekben közzevető topográfia sorozatokról⁵ ismeri – a „Dehio” ma is élő hagyomány, a személynévből köznévvé válás természettudományokból jól ismert folyamatának – lásd röntgen, ohm, amper stb. – egyetlen műemlékes példája. Dehio pontosan látta, hogy a műemlékek és műalkotások jelentette szellemi értékek nem választhatók el azok anyagától: „A szellemei értékek továbbélésének [...] veszélyeztetője azok anyagi szubsztárumhoz való kötöttsége.”⁶ A másik veszélyt az építészetben látta: a minden áron való újat akarás következtében „az építészet elpusztítja az építészetet”. Ezek a veszélyek hívták életre a XIX. század folyamán a történeti létezés tiszteletén alapuló műemlékvédelmet. „A XIX. század historizmusa azonban, valódi gyermekén, a műemlékvédelmen kívül, egy törvénytelen gyermeket is nemzett: a restaurálást. Gyakran összetévesztik őket egymással, pedig ellenlábások. A műemlékvédelem valami létezőt akar megtartani, a restaurálás nemlétezőt újjáalkotni. A különbség átütő erejű. Az egyik oldalon áll a talán megkurtított, elhalványult valóság, de mindig a valóság – a másikon a fikció. [...] a romantika meghamisította a konzervatív elv egészséges értelmét. Ugyanis csak azt konzerválhatjuk, ami még megvan – ’ami elmúlt, nem tér vissza’. [...] semmi sem jogosabb, mint a gyász és a harag egy eltorzított, elpusztított műalkotás láttán; itt azonban egy ténnyel állunk szemben, amelyet el kell fogadnunk, mint az öregség és a halál tényét általában; nem aka-

runk csalásokkal vigasztalódní. Borzadályllyal tölt el bennünket, ha azt látjuk, hogy a tisztes valóságba álarcos alakok és kísértetek keverednek.”⁷

A Dehio által kárhozottatott, XIX. századi „álarcos alakok és kísértetek” legklasszikusabb megjelenési formáját a francia Pierrefonds 1393 és 1407 között VI. Károly francia király testvére, Lajos orléans-i herceg által felépített várkastélya jelentette. Az ábrázolások szerint igen monumentális épület egy jelentős részét 1617-ben tervszerűen lebontották (*1. kép*). A festői maradványokat 1848-ban műemlékké nyilvánította a francia kulturális miniszter. III. Napóleon császár 1857-ben Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc (1814–1879) építészrt kérte fel a vár császári rezidencia célját szolgáló helyreállítására – lényegében teljes ki- és újjáépítésére. Az építész azonnal publikálta a vár leírását,⁸ majd elkészítette a helyenként az eredeti maradványokat meglehetősen szaba-

*1. Pierrefonds várának romjai. Rajz:
Viollet-le-Duc: Description du chateau de
Pierrefonds. Paris, 1857*

LES RUINES DE PIERREFONDS.

2. Pierrefonds helyreállított vára (fotó: <http://www.eupedia.com/france/pierrefonds.shtml>)

don kezelő terveket, amelyek alapján még halála után is, 1885-ig folytatódtek a munkák. Az eredmény egy a XIX. század második felének a középkori várépítészetről alkotott ismereteit helyenként bravúros formában mutató épületegyüttes⁹ (2. kép). Műemlék, de már nem a középkoré, hanem a XIX. század historizmusáé – ahogy idővel a franciák maguk elnevezték a jelenséget, a *vandalisme restaurateur*¹⁰ produkciója.

3. Wartburg vára. Lővei Pál felvétele, 2012

A Viollet-le-Duc által a restaurálásra adott definíció egyébként világosan meghatározza, valójában mivel is szállt szembe Dehio: „Egy épület restaurálása nem azt jelenti, hogy karbantartjuk, kijavítjuk [ezt jelenti a konzerválás – LP] vagy rekonstruáljuk, hanem azt, hogy visszaállítjuk a teljesség olyan állapotába, amely jóllehet nem is létezett egy adott időben.”¹¹ (Hangsúlyozni kell, hogy az idézetekben szereplő „restaurálás” nem a mai magyar és nemzetközi gyakorlatban restaurálásnak nevezett festmény és tárgyrestaurálás!)

Dehio azonban közelebb, Németországban is jócskán talált a kárhozottatott restaurálásra példát. 1838–1890 között építették ki romladozó állapotából a Szent Erzsébet életéhez is kapcsolódó Wartburg várát, mint nemzeti műemléket (*Nationaldenkmal*).¹² A hasonló alkotások közül ez a világörökségi címet is elnyerte, építészeti értékei mellett, mint Martin Luther tevékenységének helyszíne. A világörökségi dokumentáció hangsúlyozza, hogy Hugo von Ritgen (1811–1889) építész nagyjából feltételezéseken alapuló kiegészítései inkább kötődnek a romantikus fantáziához, mint a történeti realitáshoz – vagyis a világörökségi cím a Luther-féle nem anyagi (*intangible*) jelentőség mellett sokkal inkább szól a XIX. századi romantika alkotásának, mint a még meglévő középkori maradványoknak (3. kép).

Németországban a XIX. és XX. század fordulóján a műemlékes és művészettörténeti szakmát leginkább a heidelbergi kas-

4. Heidelberg, várkastély, a tervezett kiépítés. Képeslap a XX. század elejéről

tély munkálatai készítették vitára.¹⁴ A XIII. századi alapokon a XV–XVI. században kiépült, a XVII. század elejéig kivételes méretű és gazdagságú reneszánsz palotákkal bővített együttes a harmincéves háborúban, majd XIV. Lajos francia király hadműveletei következtében a XVII. század végére már nagyon komoly károkat szenvedett, egy részét felgyújtották és fel is robbantották. A már csak úgy-ahogy kijavított épületek 1720 után már nem is szolgáltak rezidenciaként, és 1764-ben egy villámcsapás okozta tűzvész végképp rommá tette a kastélyt. A XIX. században a monumentális romok a romantikus romkultusz – és a növekvő amerikai turizmus – egyik fontos helyszínévé lettek, amelyekről irodalmi leírást közölt Mark Twain 1880-as útikönyvében.¹⁵ Az épületegyüttes állapotát és a helyreállítás lehetőségeit már a XIX. század eleje óta vizsgálták. A beavatkozást egyre inkább szükségessé tették az 1861-ben a várhegyet átfúró vasúti alagút okozta statikai problémák, majd Franciaország 1871-es legyőzése után a rom már, mint a kiköszörülendő nemzeti szegény emléke jelent meg a köztudatban. Igen részletes és pontos – több év munkájával elkészített – felmérések birtokában több bizottsági ülésen vitatták meg a kérdést. Bár a szükséges javításokon kívül a teljes kiépítés ellen fellépők voltak többségben, de a „legfelsőbb helyről” érkezett vélemény nyomán végül 1894-ben Carl Schäfer, a századvég egyik legbefolyásosabb német építésze megbízást kapott az együttes egyetlen nem romos palotája, a *Friedrichsbau*

restaurálására. (Schäfer valamivel még később, 1902–1908 között építette fel – a magdeburgi székesegyház nyugati homlokzatának arányait véve alapul – a meissenai dóm két nyugati tornyának a középkor óta hiányzó két felső emeletét; ez volt a XIX. századi németországi toronykiépítések utolsó példája.¹⁶) A heidelbergi palotára az építész erősen megmagasított tetőt emelt, a homlokzati köelemek túlnyomó részét újrifaragatta és kicserélte, megváltoztatta a helyiségkiosztás alaprajzi rendszereit, és historizáló belső díszítést tervezett. 1900-ban megbízták a teljes együttes helyreállításának tervezésével, amelynek során már az ún. *Ottheinrichsbau* elpusztult oromzatainak és szintjeinek felépítését tűzte ki célul (4. kép). Az alapvetően inkább kiépítés párti építészek és az azt ellenző művészettörténészek közötti vita újra és újra fellángolt – maga Dehio 1901-ben *Mi lesz a heidelbergi kastélyból?* címmel írt vitairatot, céltalannak és drágának ítélve a magastetővel együtt megduplázni akart épülettömeget, mögötte egy teljesen szabadon kezelt térrendszerrel.¹⁷ Dehio a tervekkel kapcsolatban az építész nevéből új szót – *Verschäferung*, „elschäferizálás” – is alkotott.¹⁸ 1905-ben a Műemlékvédelem Napján – ezt Németországban 1900 óta szervezik évente, ebben az évben (2013) a 81. van soron – a heves vita során végül a kiépítés ellenzői, élükön Dehióval, kerültek túlsúlyba, a visszafordíthatatlan beavatkozások elvetésével. Fontos érvük volt, hogy a tervezett rekonstrukzív elemek további felesleges súlyokkal terhel-

5. Heidelberg, várkastély. Michael Hof felvétele, 2013

nék meg az eredeti falmaradványokat, ugyanakkor a gazdagon faragott kőhomlokzatok védelméhez semmivel sem járultak volna hozzá, például még növelték is volna a rájuk folyó csapadékvizet. A következő száz év során a Schäfer által tervezett beavatkozásokhoz képest nem kevesebb munka készült, hanem más, konzerválóbbról természetűek (5. kép).

Dehio a műemlékvédelmen kívül álló, ritka esetekben egyébként el tudta képzelni a restaurálást/rekonstrukciót, így Pompejiben egy ház fő helyiségének díszítéseivel együtt elkészült szerkezeti helyreállítását egyfajta modellkísérletként fogta fel, mert

az emlékcsoport – Pompeji ismert házmaradványai – számossága több száznyira rúgott már akkor is.¹⁹ A műemlékvédőknek nem volt problémájuk a bajorországi Neuschwanstein várkastélyának 1869–1886 közötti felépítésével²⁰ sem – azóta maga is műemlék már –, mivel akkoriban teljesen érdektelennek tartott, csekélyebb rommaradványok elpusztításával járt csak.

Pierrefonds párhuzamai Magyarországon is megtalálhatók. 1868-ban kezdődtek meg az 1854-ben kiegészített vajdahunyadi (Hunedoara) vár helyreállítási munkálatai. A korán elhunyt Schulcz Ferenc (†1870), majd a helyére lépő Steindl Imre (1839–1902) nagy-

6. Vajdahunyad várának kiépítési terve, Steindl Imre, 1870-es évek eleje. Budapest, Forster Központ, Tervtár

7. Visegrád, Salamon-torony, 1870. Beszédes Sándor felvétele. Budapest, Forster Központ, Fotótár

szabású, az együttes királyi várrá történő kiépítést célzó tervei azonban hamarosan finanszírozhatatlannak bizonyultak (6. kép), ráadásul Steindlnek a munkáról való 1874-es lemondását követően művezetője további óriási károkkal járó bontásokba kezdett. Az 1880-as években Khuen Antal (†1890), majd már az I. világháború előtti években Möller István (1860–1934) visszafogottabb tervei szerint alakult ki a várnak ma is fennálló képe.²¹A visegrádi váregyüttes Duna mentén álló Alsóvárának erősen romos öregtoronyát, az ún. Salamon-tornyot (7. kép) 1871–1872-ben az eredeti középkori, de oda nem illőnek ítélt árnyékszékatorony és belső válaszfalak bontásával kezdték el helyreállítani. Az 1872-ben alapított Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága – a jogutódjának, utolsó nevén Kulturális Örökségvédelmi Hivatalnak 140 évvel későbbi felszólításával tavaly szűnt meg az egységes elvek alapján működő intézményes műemlékvédelem Magyarországon – császári és királyi vadászkastély céljára kívánta nagyméretű, historizáló ablakokkal és nagyszabású lépcsőházzal kiépíteni. A „restauracionális” terveket Schulek Frigyes (1841–1919), a Bizottság építész 1873-ban mutatta be, elképzelései Viollet-le-Duc erős hatását mutatják: nem az eredeti középkori állapot megjelenítését célozta meg, hanem a teljes, „stílszerű” kiépítést – egy sosemvolt középkor romantikus vágyképét (8. kép). Az

építkezés 1882-ben pénzhiány következtében leállt, a királyi vadászkastély sosem készült el.²² Teljesen felépült viszont Bajmóc (Bojnice) vára, amelyet a birtokos gróf Pálffy János (1829–1908) saját elképzelései szerint, Hubert József (1846–1916) építész közreműködésével, lényegében francia minták nyomán, a korábbi, alapvetően kora újkori épület méretbeli és stílusadottságait messze meghaladó léptékben építtetett át gótizáló várkastéllyá 1889–1908 között.²³

A XIX. századi historizáló restaurálásnak Dehio és kortársai általi elvi elvetése

8. Visegrád, Salamon-torony, Schulek Frigyes helyreállítási terve, 1873. Budapest, Forster Központ, Tervtár

9. Visegrád, Salamon-torony, a déli oldal a Schulek János tervezte faszindelyes kiegészítéssel, 1920-as évek. Budapest, Forster Központ, Fotótár

10. Visegrád, a Salamon-torony a Sedlmayr János tervezte helyreállítás után, 1967. Budapest, Forster Központ Fotótár

nem jelentette azonban azt, hogy a műemlékek pusztulását beletörődéssel kell elfogadni – a műemléki rommaradványok XX. századi kezelésének vezető elvévé, több-kevesebb határozottsággal, a Dehio-i alapvetés szerinti konzerválás vált.²⁴

A XIX–XX. század fordulójának európai szemléletváltozásai gyors hatással voltak a magyarországi műemlékvédelem elveire is, ahogy azt a visegrádi Salamon-torony további sorsa is példázza. 1915-ben az eredetileg tervezett, meredek, historizáló tető helyett vasbeton födém készült a legfelső szinten, majd az 1920-as években a torony felső részén még meglévő kiomlást faszerkezettel és zsindelellyel zárták le²⁵ (9. kép). A cél már nem egy elképzelt középkor stílszerű rekonstruálása volt, hanem a meglévő maradványok védelme. A faszerkezet kifejezetten a Dehio-féle visszafordítható beavatkozás jellegzetes megvalósítását jelentette, a vas-

beton alkalmazása pedig azokhoz a Dehio által megjósolt korszerű módszerekhez tartozott, amelyek elősegíthetik az eredeti maradványok konzerválását. A faszerkezet később, 1950-ben leégett. A torony helyreállítását végül befejező Sedlmayr János (1932–2004) a Schulek-féle historizálás szinte valamennyi megépült részletét eltüntette, és a hiányzó falrészleteket vasbetonnal pótolta ki²⁶ (10. kép). Munkája nem kevés kritikát is kiváltott, de a Velencei Karta (1964) a kiegészítések és hozzáépítések esetében korszerű anyagokat és formákat előíró elveinek megfelelően megvalósult mű ma már klasszikusnak számít, az új részletekkel együtt – az elpusztult boltozat fémháló jelzése például esztétikus, informatív és az eredeti maradványok legcsekélyebb rombolása nélkül elbontható – védendő műemlék.

Ugyanennek a korszaknak egyik legnagyobb szabású helyreállítása Diósgyőrben

11. Diósgyőr, a vár
 felmérési terve,
 Sztéhlo Ottó, 1894.
 Budapest, Forster
 Központ, Tervtár

történt. Az 1360–1370-es években emelt, a királyi-királynéi udvari reprezentáció formakincsét mutató, szabályos alaprajzú, négy saroktornyos várkastély a XIX. századra a Bükk hegység erdős magaslata előtt a völgyben emelkedő, festői rommá vált. A maradványokkal a Műemlékek Országos Bizottsága csak a XIX. század utolsó évtizedében kezdett foglalkozni, amikor azok építészeti felmérését is elkészítették (11. kép). A legsürgősebb biztosítási munkákat 1909-ben végezték el. Az ezeket irányító Sztéhlo Ottó (1851–1923) 1921-re – lényegében magánszorgalomból – elkészítette a vár rekonstrukciós rajzait is, nem tudományos célzattal, hanem építészeti tervekként (12. kép). Az akkor már a Dehio-féle elvek szerint igencsak korszerűtlennek számító, historizáló elképzelések kivitelezésének a lehetőségeit sem tárgyalta meg a műemléki grémium. 1953 és 1970 között alakult ki a

váregyüttes mai képe, amely alapvetően a romállapot fenntartásával végezte el a szükséges állagmegóvási és állagbiztosítási munkákat, értelmezve a maradványokat, egyben pedig megteremtve a turisztikai bemutatás és „használat” lehetőségeit. Ennek érdekében bizonyos részek jelzésszerű, értelmező helyreállítása a vasbeton és más korszerű anyagok szinte avantgárd-jellegű alkalmazásával történt²⁷ (13. kép).

A Sedlmayr és kortársai által előszeretettel és bravúrosan használt vasbetonnal szemben azonban egyre több kifogás merült fel: az 1980-as évektől az újabb generáció képviselői – főleg a művészettörténészek és régészek – egyre erősebben kritizálták a beavatkozások „visszafordíthatatlan” megoldásait, a merev és elbonthatatlan betont és műkövet a műemlékek kiegészítéseiben, és nem értettek egyet az új építészeti elemek időnként öncélú, magamutogató alkalmazá-

12. Diósgyőr, a vár
 kiépítési terve, Sztéhlo
 Ottó, 1921. Budapest,
 Forster Központ,
 Tervtár

13. Diósgyőr, a vár a Ferenczy Károly tervezte helyreállítást követően. Budapest, Forster Központ, Fotótár

sával.²⁸ Ettől független kritikaként jelent meg az építészek és egyes társadalmi-értelmiségi körök részéről a Velencei Karta²⁹ elveinek bírálata – nem függetlenül a moder-

14. Füzér, a vár tervezett kiépítése előtti állapota, rekonstrukciós terve és makettje. Szeg Építésműhely Kft. <http://szegstudio.blogspot.hu/2012/12/a-fuzeri-var-rekonstrukcioja.html>

nizmus irányzatával szemben a történeti formák újbóli alkalmazásától már nem idegenkedő posztmodern jelentkezésétől. A sok szempontból a XIX. századi elképzelésekhez hasonló új – a romok historizáló kiépítését erőltető – törekvések erőteljesebb jelentkezése az 1990-es évektől kezdődött, gyakran összefüggésben a történelemhez való populista és igencsak felületes viszonyulás politikai szempontból is támogatott erősödésével. Közép- és Kelet-Európa más államaiban is hasonló tendenciák figyelhetők meg.³⁰ A nagyszabású rekonstrukciók jelentős költségigényét, legalábbis Magyarországon, az építető állami, önkormányzati megbízók nem kis részben európai uniós támogatásokból fedezték vagy kívánják fedezni. Mivel műemlékvédelemre közvetlenül az uniós pénzek nem használhatók, így turisztikai fejlesztések attrakcióiként kezelik az újjáépíteni vágyott műemlék rommaradványokat.³¹

Ezeknek a törekvéseknek leggyakoribb terepei a várak és várkastélyok, ahol a cél minél több új helyiség, fedett épületrészny létrehozása. Még akár évtizedekkel korábban már hasznosított várromok is új tetők sorával „gazdagodhatnak”, a tájban szépen érvényesülő korábbi állapothoz képest sokkal unalmasabb látványt nyújtva (pl. Boldogkő vára). Nyírbátor Bátori-várkastélyának maradványai közül egy épületrésznek a barokk korban magtárként hasznosított alsó terét teljesen új emelettel fejték meg 2006-ban, az ásások során talált kőfaragványtöredékeken alapuló reneszánsz ablak és loggia-rekonstrukció hordozójaként.³² Amit azonban a rekonstrukciós rajzon szaggatott vonallal lehet jelölni, mint bizonytalan feltevélezést, felépítve nagyon is konkrét értelmet nyer, mintha maga lenne a történelem eredeti tanúja.

A kúp alakú hegycsúcsra ültetett füzéri vár romjai között a gazdagon tagolt, hatalmas ablakokkal megnyitott gótikus várkapolna megóvásához valóban szükséges statikai kiegészítések és új tető már önmagában is sokat változtatott a műemlék és a táj képén, most azonban a vár teljes újra felépítéséhez kapták meg a pénzügyi támogatást és a műemléki tervtanács állásfoglalásai ellenére az építési engedélyt is (14. kép).

A Diósgyőr korábbi helyreállításához használt betonenként az eredeti marad-

ványokban komoly károsodásokat okozott, és a vár állapota az elmaradt – elspórolt – rendszeres karbantartás híján egyre rosszabb lett. A kiutat, mint annyi más helyen, a turisztikai fejlesztés megalomán rekonstrukciójában vélte megtalálni Miskolc városa, hol náasztas lakosztályokat vizionálva a toronyhelyiségekbe, hol pedig nagytermet a földszintesként is csak félig álló szárnyépület emeletére. Óvatosságra inthetett volna pedig, hogy már a viszonylag kis beavatkozások, így a kapu környékének felmagasítása is komoly tévedésekkel járt, például egy oda nem illő címerkő befalazásával, ennek megfelelő volt a kedvezőtlen szakmai kritika is. A fejlesztésekhez akadtak előbb építésszek, majd pályázat és azt megítélő grémium is,³³ így Sztehlo Ottó kilencven év után felélesztett historizáló álmai a megvalósulás, az eredeti falmaradványok nem jelentéktelen része pedig a pusztulás küszöbén áll.³⁴

A magyarországi műemlékvédelem legújabb, vázolt produkciója kapcsán még egy dolgot érdemes hangsúlyozni. Nemcsak arról van szó, hogy a most készülő rekonstrukciók mögött nem áll olyan erős szellemi háttér, mint a Viollet-le-Duc, Schulek Frigyes és társaik alkotásait megvilágító XIX. századi romantika és pozitívizmus. Sajnálatos tény az is, hogy a pályázati megvalósításnak a választási ciklusokkal erős összefüggésben elvárt szoros határidői, párosulva a hagyományos kézműves technikák ismeretének gyors hanyatlásával (ehhez jó alapot adott a magyar műemlékvédelem kivitelezői részlegeinek hús évvel ezelőtti csődbe kergetése, aminek következtében ma már olyan feladatok is szakrestaurátort igényelnek, amelyek elvégzésére korábban jól képzett szakmunkások is elegendők voltak) nemcsak a XIX. századi, de az 1960–1980-as évek helyreállításaihoz képest is a kivitelezés színvonalának óriási visszaesésével jártak (példaként elég a visegrádi királyi palota romjaira ráerőszakolt műemléki protézisek villámgyors épületfizikai avulására utalni³⁵).

Neuschwanstein, Pierrefonds, Bajmóc és Vajdahunyad XIX. századi kiépítéseinek, helyreállítási terveinek legközvetlenebb XX. századi és XXI. század eleji rokonai a vidámparkokhoz és a filmgyártáshoz kapcsolódnak. Az elvarázsolt kastélyok, Disneyland vára, Harry Potter Roxfortja jelenti azt az „intellektuális” hátteret, amelyben

Nyírbátor, Diósgyőr, Füzér hasonló számítógépes programokkal tervezett és manipulált mostani építkezései valójában értelmezhetők. A történeti tudathoz semmi közük, feladatuk a kulisszáké és díszleteké. Legjobb esetben is csak modellkísérletek, amelyek egy Disneylandhez hasonló vidámparkban vannak helyükön, nem pedig történelmi rommaradványok, műemlékek helyén.

JEGYZETEK

1. A Vajdasági Magyar Művelődési Intézet *Az aracsipusztatemplom. A műemlékek helyreállításának hasznáról és kockázatáról* című, 2013. április 21–23-án Törökbecsén és Zentán rendezett, nemzetközi konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata.
2. Márton László: Zazár és Fokics. *Élet és Irodalom*, 2012. december 21. 35. (novella)
3. Életről és működéséről tanulmánykötet: *Georg Dehio (1850–1932). 100 Jahre Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler*. München–Berlin, 2000.
4. Dehio, Georg Gottfried: *Denkmalschutz und Denkmalpflege im neunzehnten Jahrhundert. Rede zur Feier des Geburtstages Sr. Majestät des Kaisers gehalten in der Aula der Kaiser-Wilhelms-Universität am 27. Januar 1905*. Strassburg 1905. – magyar fordítása: Georg Gottfried Dehio: A műemlékek védelme és gondozása a tizenkilencedik században. Ford. Rozványiné Tombor Ilona és Tamási Judit. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 193–200. az idézet helye: 200.; A német szöveg némileg rövidített formában újra megjelent: *Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*. Hrsg. Norbert Huse. München, 1984. 139–146.
5. Az első kiadás: *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler*. Im Auftrag des Tages für Denkmalpflege bearbeitet von Georg Dehio. I–V. Berlin 1905–1912.
6. Dehio 1996. i. m. 193.
7. Dehio 1996. i. m. 197.
8. Viollet-le-Duc: *Description du chateau de Pierrefonds*. Paris 1857. – elérhető az interneten is: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k104817r>
9. *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch*. Hrsg. von der Deutschen Burgenvereinigung e. V. Stuttgart, 1999. I.: 170.
10. Dehio, Georg Gottfried: Was wird aus dem Heidelberger Schloß werden? *Denkmalpflege* 1984. i. m. 108–115.: 108.
11. A „restaurálás” címszó Viollet-le-Duc építészeti szótárában jelent meg: *Dictionnaire raisonnée de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. VIII. Paris, 1875. 14–34. – magyar fordítása: Viollet le Duc tanítása a restaurálásról. Ford.

- Böhm Endre. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 377–389. – az idézet helye: 377.; az építész műemléki tevékenységéről: Horler Miklós: Viollet-le-Duc egy centenáriumi távlatából. *Építés-Építészettudomány XIII* (1981) 321–341.
12. Werner Noth: *Die Wartburg*. 4. Aufl. Leipzig, 1974.; *Burgen* 1999 i. m. I.: 167.; Winghart, Stefan: Die Wartburg bei Eisenach. *ZeitSchichten. Erkennen und Erhalten – Denkmalpflege in Deutschland. 100 Jahre Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler von Georg Dehio*. Hrsg. Ingrid Scheurmann. München–Berlin, 2005. 82–87.
 13. <http://whc.unesco.org/en/list/897>
 14. A témát részletesen tárgyalja a heidelbergi várkastélynak szentelt, a Baden-Württembergi Műemléki Hivatal által rendezett kiállítás katalógusa: *Traum & Wirklichkeit. Vergangenheit und Zukunft der Heidelberger Schlossruine. Begleitbuch zur Ausstellung im Heidelberger Schloss, Ottheinrichsbau vom 16. April bis 17. Juli 2005*. Red. Inken Gaukel. Stuttgart, 2005.; Osteneck, Volker: Die Debatte um das Heidelberger Schloss. *ZeitSchichten* 2005. i. m. 108–113.
 15. Twain, Mark: *A Tramp Abroad*. Hartford–London 1880. – az első kiadás elektronikus változata: <http://www.gutenberg.org/files/119/119-h/119-h.htm#p033>
 16. Mrusek, Hans-Joachim: *Drei sächsische Kathedralen. Merseburg – Naumburg – Meissen*. Dresden, 1976. 379.
 17. Dehio 1984. i. m.
 18. Uo., 115. (A kifejezésre Horváth Edina hívta fel a figyelmemet.)
 19. Dehio 1996. i. m. 198.
 20. Külső kialakítása Georg Dollmann (1830–1895) műve; Petzet, Michael: *The Castle of Neuschwanstein*. München, 1970.
 21. Möller István: *A vajda-hunyadi vár építési korai*. Budapest 1913. (különnyomat a *Magyarország Műemlékei* III. kötetéből); Sisa József: Vajdahunyad várának 19. századi restaurálásáról. *Ars Hungarica*, 28. 2000. 97–108.; Lupescu, Radu: Műemlékvédelmi szemléletek érvényesülése a vajdahunyadi ún. Mátyás-loggia homlokzatának helyreállítása során. *Emlékkönyv Kiss András születése nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál-Antal Sándor et al. Kolozsvár, 2003. 331–342.; Lupescu, Radu: Vajdahunyad, a vár kutatástörténete (19–20. század). *Korunk*, 15. 2004. 7. 43–57. a korábbi írások kritikájával: Bardoly István: „Az indítványozó és jégtörő”. Arányi Lajos (1812–1887) és a vajdahunyadi vár restaurálásának egy korszaka. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez II. *Magyar Műemlékvédelem*, 15. 2011. 7–103.
 22. *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye* 8. Pest megye II. Bozóki Lajos: *Visegrád, Alsó- és Felsővár*. Budapest, 2012. 34–37.; 84–86. kép
 23. Ciulisová, Ingrid: Dreaming about the Past: The Story of Count Pálffy and others. *The Nineteenth-Century Process of „Musealization” in Hungary and Europe*. Ed. Ernő Marosi, Gábor Klaniczay. Budapest, 2006. 181–195.; Horváth Hilda: *Gróf Pálffy János műgyűjteménye*. Budapest, 2007. 39–44. és 1–17. kép.
 24. Hangsúlyozni kell, hogy ez a szemléletmód Németországban a II. világháború végéig lényegében csak a rommaradványokra korlátozódott, az „ép”, használt épületekre alkalmazott műemléki elvek ettől erősen különböztek: Christoph Hellbrügge: «Konservieren, nicht Restauoieren» – ein Mythos der Denkmalpflege? Vortrag anlässlich des Symposiums «Nachdenken über Denkmalpflege» im Haus Stichweh, Hannover am 3. November 2001. *kunsttexte.de* 2/2002 – 1 / <http://edoc.hu-berlin.de/kunsttexte/download/denk/hellbruegge.PDF>
 25. Bozóki 2011. i. m. 38. és 90. kép
 26. Sedlmayr János: A visegrádi lakótorony helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 315–334.; Bozóki 2011. i. m. 40.; 96–99. kép.
 27. Ferenczy Károly: A diósgyőri várom építészeti restaurálása és műemlékvédelme. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 163–253.
 28. Vö. Mentényi Klára: A mai magyar műemlékvédelem „hitelességéről”. *Műemlékvédelmi Szemle*, 6, 1996, 1. 139–146.; Lővei Pál: Sedlmayr János (1932–2004). *Régi-új Magyar Építőművészet*, 2005, 1. 44–46.
 29. *Karták könyve. Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye*. Gyűjtötte, válogatta és szerkesztette: Román András. Budapest, 2002. 16–18.
 30. Lővei Pál: Ragályos középkor. *Műemlékvédelem*, 50. 2006. 362–367.
 31. Az újabb fejleményekkel kapcsolatos helyzetképek: Somorjay, Sélysette: Die Denkmalpflege in Ungarn – Beispiele und Tendenzen. *Die Denkmalpflege*, 65. 2007. 139–145.; Somorjay, Sélysette: Tendencias in Historic Building Preservation in Hungary Today. Practice, Consequences, responsibility. *Acta Historiae Artium*, 49. 2008. 255–264.
 32. A kétes eredmény kiváltotta szakmai vita teljes bibliográfiája: Somorjay 2008. i. m. 257., 263.: 5. jegyzet, és 4–5. kép.
 33. Zöldi Anna: Miskolci fejlesztések VI. – Diósgyőri vár, valamint Gál Tibor: Szakbírálát; mindkettő: <http://epiteszforum.hu/miskolci-fejlesztések-vi-diosgyori-var>
 34. Marosi Ernő: Az Európai Unió a várromok ellen? In memoriam castris Diósgyőr? *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 123–128.
 35. A problémákról folytatott vita bibliográfiájával: Somorjay 2008. i. m. 257., 262–263.: 4. jegyzet.